

KERIMA FILAN
(Sarajevo)

DRUŠTVENA ZAJEDNICA U SARAJEVU 18. STOLJEĆA (O nemuslimanskom stanovništvu u medžmui Mula Mustafe Bašeskije)

Ključne riječi: kulturna historija, Osmanska država, 18. stoljeće, društvena zajednica, nemuslimansko stanovništvo.

NEKROLOGIJ U MEDŽMUI

Sjećajući se nekih svojih prijatelja koji su preselili na drugi svijet, a ja ih mnogo imam u gradu Sarajevu, ovdje sam zapisao njihova imena, bez reda, onako kako sam se kojega sjetio. Namjera mi je da ih spomenem po imenu i učinim dovu za njihovu dušu, te da tako provjerim stanje svoje duše i zahvalim Bogu na svome životu.¹

Tako je Mula Mustafa Bašeskija zapisao u vrhu lista na kojem je u svojoj medžmui počeo voditi nekrologij – zapise o umrlima. Nakon što je dvije stranice ispunio imenima građana koji su umrli a kojih se, kako sam kaže, mogao sjetiti, Bašeskija je napisao:

Ovdje sam imena zapisao bez reda, a od sada ću one koji umru bilježiti redom. U ovoj 1171. godini [1757.] u mjesecu muharremu² prvi je

¹ L. 58b1-3. Na ovaj način navodimo list i red/ove dotičnoga zapisa u originalnom rukopisu koji se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Budući da smo koristili izvorni tekst na osmanskome turskom jeziku, svi prevodi u ovome radu su naši.

² Mula Mustafa Bašeskija godine je bilježio prema muslimanskom kalendaru koji počinje 622. godine. Te godine je Poslanik Muhammed preselio iz Mekke u Medinu i taj događaj (hidžra) označava početak tog (hidžretskog) kalendara. Muharrem je prvi mjesec hidžretskog kalendara.

*umro abadžija Mula Ali.*³ *Potom hadži Osman Talir, starac. Potom ludi Mizga.*⁴

Zapisi o umrlima nižu se na narednih 120 stranica mjestimično prošireni kratkim opisima kako je dotični čovjek izgledao, kako se odijevao, kakve su mu bile navike, karakterne osobine, opredjeljenja ili društveni status. Zapisi kroz cijeli nekrologij približno su jednake dužine i sličnog vokabulara.

Još jednom je pisac, tri godine kasnije, sačinio ovakvu bilješku:

Pristupam i ove 1174. godine [1760.] upisivanju imena onih kojima dođe suđeni čas. Ko bile vidi ta imena u ovome defteru neka poželi od Boga milost za duše umrlih, a ja nezahvalnik i grješnik neka se uvijek sjećam Boga, neka provjeravam svoju dušu i neka stalno imam na umu smrt i odlazak u vječnost.⁵

U ta tri kratka zapisa Mula Mustafa Bašeskija je i samome sebi i onima koji budu gledali njegov tekst izrekao namjeru s kojom je vodio nekrologij. U njegovim zapisima nema izraza osjećanja u povodu nečije smrti, čak ni onda kada je riječ o smrti članova njegove porodice. Već to što je ustupio prostor u nekrologiju svojim bližnjima, majci i djeci, ili što je mjestimično u povodu nečije smrti zapisao kratku dovu *rahmetullahi alejhi* (neka je Božija milost na njega) može se shvatiti kao izraz njegove osjećajnosti. No ni takvi zapisi ne ostavljaju dojam da Bašeskija dotičnim osobama daje nekakvu prednost u odnosu na druge. I zapisi koji su nešto duži od “uobičajene mjere” ne sadrže nikakvu analizu. Oni se ni po vokabularu ne razlikuju od kratkih. Stoga se ne može reći da je osobama na koje se ti zapisi odnose Bašeskija posvetio više pažnje, nego se samo o dotičnima imalo nešto više reći. Taj ujednačeni ton zapisa u nekrologiju dobro pokazuje kako je Bašeskija kroz praksu pisanja o umrlima sagledavao stanje vlastitog duha.

Zapisi u nekrologiju uvjerljiv su dokaz o stvarnom postojanju tih ljudi. Uvjerljivim ih čine ne samo imena i naznačene godine smrti već i podaci o tome kojim su se poslom bavili, te kako su se za života ponašali. Iz tih se podataka čita mjesto koje je dotični čovjek imao u društvenoj zajednici. Zapravo, čita se iskustvo koje je ta zajednica imala s njim.

Jedini kriterij prilikom sačinjavanja nekrologija za Bašeskiju je bio hronološki red. Odsustvo drugih kriterija, kao i odsustvo osjećajnosti odraz su stabilna duha koji uspijeva ne praviti razliku među ljudima o

³ Mula je počasni naziv za učene ljude. To značenje ima i zvanje mula u Bašeskijinom imenu.

⁴ L. 59a15

⁵ L. 61a2-4.

kojima piše. To, pak, jamči da je nekrologijem pisac obuhvatio društvenu zajednicu – upisivao je onoga (za) koga je znao a ko je svojim javnim djelovanjem i/ili ponašanjem toj društvenoj zajednici davao oblik. Tako se u nekrologiju rijetko spominju žene.⁶ Zabilježene su samo one s kojima je zajednica imala iskustvo, kao što su prošnjakinje i lude. One su svojim stalnim prisustvom u javnom prostoru (kao i muškarci prošnjaci i lude) bile kušnja ljudima u ponašanju prema njima i time, u određenom smislu, imale utjecaja na oblikovanje društvene zajednice.⁷

NEMUSLIMANSKO STANOVNIŠTVO U NEKROLOGIJU

Bašeskija je u nekrologij redovno upisivao smrti nemuslimanskih građana. Prvi upisani nemuslimanski građani su pekar Dujmo, potom pekar Đuro, te sapundžija Đuro.⁸ Umrli su u 1173., a to je 1759-1760. godina. Bašeskija je, očito, od početka ove svoje prakse imao predstavu o društvenoj zajednici. Evo još nekoliko primjera zapisa o nemuslimanskom svijetu:

Pobožni zimija,⁹ starac Popo.
Stari hadži Manojlo, bogat zimija.
Jedan zimija, hadži Petar, umro od kuge.¹⁰

Ovi zapisi kazuju nešto o tome kakvo je iskustvo društvena zajednica imala s tim ljudima: neki su bili pobožni, neki su bili bogati, neki su obavili hodočašće i postali hadžije, neki su doživjeli starost. Izrazi *zimmî* ili *kefere* uz imena kršćana i *Yahûdî* uz imena Židova, koje je Bašeskija uvođio u zapise o nemuslimanskim građanima, konstatacija su o čovjekovu vjerskom opredjeljenju i istodobno predočavaju društvenu zajednicu.

⁶ Kako je Bašeskija pokazao svijest o prisustvu žena u zajednici vidjeti u našem radu "Sarajevo u 18. stoljeću: svijet muškaraca i žena (prema međzmi Mula Mustafe Bašeskije)", *Godišnjak bošnjačke zajednice kulture "Preporod"* (Sarajevo) 1/2009, str. 305-322. Ondje se analiziraju Bašeskijini zapisi u kojima se spominju žene.

⁷ Te su žene u nekrologiju upisane na sljedećim stranicama: L. 91a15-17; L. 97b22; L. 89a21-22.

⁸ L. 60b6: *Zimmî Dujmo, habbâz. Zimmî Curo, habbâz. Zimmî Curo, sâbûnci.*

⁹ U prevodu Bašeskijinoga teksta mjestimično ćemo koristiti ovaj termin zimija. Značenje te riječi je šticećenik a kao pravni termin naziv je za kršćane i Židove koji su bili podanici islamske države. Država je bila dužna da njima pruži ličnu, moralnu i imovinsku zaštitu, a oni da državi plaćaju glavarinu (harač). Zimije nisu morali vršiti vojnu službu i braniti državu. Ako su to pak činili, bili su oslobođeni harača. Ako država nije bila u stanju ispuniti obaveze prema zimijama, gubila je pravo da naplaćuje harač. U tekstu Mula Mustafe Bašeskije terminom zimija (*zimmî*) imenovani su kršćani, dok su židovi uvijek *Yahûdî*.

¹⁰ L. 77b9; 135b1; 137a8.

Bilješke o zanimanjima pokazuju uključenost nemuslimanskog stanovništva u Sarajevu u ekonomski život, kao što je bilo i u drugim dijelovima Carstva. Tako je Mićo Arnautović (Arnaudogli) bio odličnik nemuslimanskog življa (*raje*).¹¹ Stari Jovan, koji je umro krajem 18. stoljeća, svojevremeno je bio jedan od sarajevskih graditelja (*Sarây mi'mârlarından*) i "hitar sujoldžija".¹² Tokom života lijepo je zaradio i kuću sagradio, potom je sa sinom i zetom otišao na hodočašće. Umro je kratko nakon što se vratio iz Jerusalema. Jedan drugi graditelj zvao se Mileta. Bašeskija kaže da je bio "pravi neimar (*kâmil mi'mâr*) i čovjek lijepe naravi." Dunder Tanasije¹³ bio je čuven po svojim građevinama. Dunderi su bili majstori, kako kaže H. Kreševljaković, "sposobni za sve, kadri da naprave malu bosansku kuću od temelja do šljemena."¹⁴ Prema Bašeskijinom zapisu, Tanasije je bio graditelj nekih objekata Gazi Husrev-begova vakufa. Riječ je zasigurno o popravcima ili ponovnoj gradnji nekih oštećenih građevina iz zaostavštine Gazi Husrev-bega.¹⁵ Dunder je bio i Jovan Pjanić. On je bio poznat kao majstor za gradnju peći (*furun yapmak meşhûr idi*).

To što je u Bašeskijinom nekrologiju zabilježeno nekoliko graditelja nemuslimana dobro se slaže sa zvaničnim podacima o tome da je graditeljsko zanimanje bilo jedno od najraširenijih među nemuslimanskim stanovništvom u Sarajevu.¹⁶

Kad je riječ o zanimanjima kojima su se bavili nemuslimanski građani u Sarajevu, zanimljivo je primijetiti da je u cijelom nekrologiju Bašeskija samo za jednoga čovjeka kao zanimanje naveo proizvodnju sapuna. To je naprijed već spomenuti sapundžija Đuro. I ovaj podatak

¹¹ L. 67a6. Mula Mustafa je zapisao da je Mićo bio *ayân-ı re'âya*. Kako se zna da se zvanje ajana nije dodjeljivalo nemuslimanskim podanicima, očito je pisac tim izrazom pokazao da je dotični bio uglednik nemuslimanske zajednice ili jednoga njenog dijela. O ajanima i uglednicima v. npr. Kemal H. Karpat, "Milleti i nacionalnost: Korijeni nepodudaranja nacije i države u postosmanskoj eri", *Kršćani i Jevreji u Osmanskoj carevini – Funkcioniranje jednog pluralnog društva* (ed. B. Braude i B. Lewis), (prev. M. Sarajkić, A. Alibašić), CNS, Sarajevo 2009, str. 133.

¹² Sujoldžija je majstor za gradnju i održavanje vodovoda.

¹³ L. 145b23; 140a7; 132b12.

¹⁴ Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela II – Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463-1878)*, (ed. A. Sućeska i E. Pelidija), Veselin Masleša, Sarajevo 1991, str. 168.

¹⁵ Opis građevina Gazi Husrev-begovog kompleksa vidjeti u: Behija Zlatar, *Gazi Husrev-beg*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2010, str. 119-136.

¹⁶ Vidjeti H. Kreševljaković, *Izabrana djela II*, str. 170-174. Vjerovatno je takvo stanje među graditeljima bilo i u drugim dijelovima Carstva, a to pokazuje i stanje u Jerusalemu u osmansko doba. Vidjeti: Amnon Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, (čev. N. Elhüseyni), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Istanbul 2003, str. 146-148.

odgovara situaciji koju je na temelju cehovskih deftera iznio H. Kreševljaković: u 18. stoljeću i kasnije sapundžijski obrt u Sarajevu bio je u rukama pravoslavnih građana.¹⁷ Dakako, Đuro nije bio jedini proizvođač sapuna u Sarajevu. Sapun se radio i po kućama, a i mumdžije (svjećari) su također proizvodili sapun. Zasiurno se pokoji Bašeskijin mumdžija bavio i tim poslom.

Za većinu upisanih Židova se iz nekrologija može vidjeti da su se bavili trgovinom. Jakov je bio jedan od njih, trgovac kod kojega su se, bilježi Bašeskija, snabdijevali mule. Moro je također bio trgovac, inače podebeo čovjek, šaljivčina koji je brzo govorio, uzrečica mu je bila *handur-mandur*. Salomon je trgovao čohom i od tog se posla lijepo obogatio. Bašeskija kaže da je s njim bio prijatelj.¹⁸

O tome kako su prijateljivali nemamo podataka, ali Bašeskija ni za druge osobe koje naziva svojim jaranima nije rekao ništa poblizje o tim prijateljstvima.¹⁹ Tako je i za Židova Salomona zapisao samo *yaranum idi* (bili smo prijatelji). O zimiji Haćimu sačinio je također kratak zapis: *moj susjed u mahali Mimara Sinana*,²⁰ a ne spominje nikakav oblik druženja sa susjedom, kao što takvih podataka nema ni u zapisima o njegovim susjedima muslimanima.

Bilješka o Haćimu, kao i one o pekaru Jovanu koji je također stanovao u mahali Mimara Sinana²¹ ili o starom Židovu Jakovu iz Careve mahale²² izravno su svjedočanstvo o tome da je u Sarajevu (kao i u drugim dijelovima Carstva) bilo mahala s mješovitim stanovništvom, muslimanskim i nemuslimanskim, premda je, općenito, postojala sklonost da se živi u odvojenim mahalama. U literaturi je već istaknuto²³ kako stanovanje u odvojenim mahalama nije posljedica nekakve getoizacije nametnute od strane države, nego je pružalo mogućnost za lakše organiziranje života u skladu s propisima vlastite vjere i za izbjegavanje situacija u kojima bi se bogoslužjem, načinom ishrane ili odijevanja ometali pripadnici drugih vjera. Ipak, u manjim sredinama, kao što je Sarajevo, pripadnici različitih vjera su zasiurno svakodnevno bili upućeni na dodir. Govoreći o životu Židova u Osmanskom carstvu M. Rozen navodi da

¹⁷ H. Kreševljaković, *Izabrana djela II*, str. 183.

¹⁸ Bilješke su na ovim listovima redom: 89a5; 92a24; 92b28; 93a4; 93a27.

¹⁹ Samo je uz ime dvojice-trojice svojih prijatelja ili učenika, kako ih on naziva *šagirda*, zabilježio da su vodili razgovore o tesavvufu i duši, o islamskom pravu ili o nekoj aktuelnoj situaciji, naprimjer na listovima: 78b20; 92a18; 92b7.

²⁰ L. 89a5.

²¹ L. 72a22.

²² L. 67b4.

²³ Yahya Araz, "Kişiler ve Cemaatler Arası İlişkilerin 'Dil, Söylem ve Sembol'leri", *Doğu Batı Düşünce Dergisi, Osmanlılar I*, Yıl: 12, Sayı: 51, Ankara 2009-2010, s. 172.

su Židovi u većim gradovima, kao što su Istanbul, Solun, Damask imali svoju veliku zajednicu u kojoj su mogli živjeti svoj svakodnevni život i govoriti na svome jeziku a da ne budu u prilici progovoriti više od par rečenica u toku dana na jeziku šire društvene zajednice. Autorica tu okolnost ističe kao znakovitu ne samo u kulturno-jezičnom smislu nego i u smislu razvoja identiteta.²⁴ U manjim su gradovima pak Židovi činili mali procent stanovništva i tu su bili upućeni na stalne dodire s društvenom sredinom, što je opet na drugi način odredilo njihov identitet.²⁵ Ti su dodiri zasigurno u značajnoj mjeri bili potaknuti ekonomskim razlozima, ali ne i jedino njima, što pokazuje Bašeskijin zapis o prijateljevanju sa Salomonom. I zapis o Mirkadu, Židovu koji je poslovao sa satovima, volio zvjezdoznanstvo i bavio se izradom astronomskog pribora, dobro je svjedočanstvo o druženju ljudi različitih vjera a sličnih interesovanja. O Mirkadu Bašeskija piše:

Družio se s ljudima koji su bili upućeni u zvjezdoznanstvo. Volio je astronomie i nalazio se u njihovom društvu. (İlm-i nucûm bilenler ile konuşmış. Müneccimler severdi ve karışirdı.)²⁶

Bašeskijina međzmua svakako svjedoči o poslovnim vezama među muslimanskim i nemuslimanskim stanovništvom. Tako je jedan Židov po imenu Karakaš osiguravao prihode za život tako što je obavljao razne poslove u kafanama pedesete taife (vojnog odreda).²⁷ Židov Sunbul, koji se i *u starosti držao kao mladić (ak sakal tâze gibi gezerdi) radio je kod uglednog muslimanskog življa (kibâr olan müslimânlara hizmetler edegeldi)*. On je u nekom pohodu protiv Rusije pratio vojsku, ali nije poznato je li tom prilikom nešto radio za vojsku. U svakom slučaju, kontakt s vojskom mogao je biti razlog da je baš on kao saraf²⁸ sudjelovao u podjeli plaća janjičarima u januaru 1787.²⁹ Tom prilikom je, piše Bašeskija, *Sunbul lijepo zaradio, ali novac nije stigao potrošiti jer je iznenada umro*.³⁰ Kao što je Sunbul radio kod muslimana, tako je Avdija Altuka išao u Krajinu da za sarajevske Židove pokupi novac za robu koju su davali s odgodom plaćanja.³¹ U nekrologiju uz imena jednog

²⁴ Minna Rozen, "The Ottoman Jews", *The Cambridge History of Turkey* 3, (ed. S. N. Faroqhi), Cambridge 2008, str. 261.

²⁵ Isto.

²⁶ L. 96b14.

²⁷ L. 133b2.

²⁸ Saraf je mjenjač novca, tj. bavi se kupoprodajom strane valute i zlatnog novca.

²⁹ Bila je to plaća za 1773-1774. godinu a u Sarajevo je stigla iz Bukurešta 31. januara 1787., što je Bašeskija zabilježio u međzmui na L.50a1.

³⁰ L. 97b19.

³¹ L. 137a6.

broja sarajevskih građana stoji bilješka da su bili kasapi koji su snabdijevali mesom židovsko stanovništvo (*Yahûdâlarun kassâbi*),³² kao što za neke druge stoji da su bili vodonoše Židovima.³³ Sigurno je da su i u Sarajevu u vodonoše odlazili obično neuki ljudi koji nisu bili obučeni za neki zanat, kako je to konstatirao A. Cohen govoreći o cehovskim organizacijama u Jerusalemu u osmansko doba.³⁴ Oni su vjerovatno obavljali i druge sitne poslove, poput nekog Druške koji je nosio Židovima vodu, nosio tabute na dženazama, čistio bunarove i brao voće kada nekome zatrebaju takve usluge.³⁵ U jednom zapisu koji ne pripada nekrologiju a govori o požaru što se desio u jednoj kući, Bašeskija je ostavio i svjedočanstvo o angažiranju žene nemuslimanke za rad u kući:

Žena Mula Muhameda Mišće Sihrije naslijedi veliki imetak, pa uzme za sluzavku jednu nemuslimanku po imenu Kaluđerka. Ta je žena neko vrijeme radila u njihovoj kući.³⁶

UPUĆENOST LJUDI JEDNIH NA DRUGE

Mula Mustafa Bašeskija se društvenom zajednicom bavio i tako što je pratio ponašanje građana. Takvi su zapisi u onome dijelu medžmue u kojem je bilježio događaje i pojave iz svakodnevnog života. Tema ovoga rada povod je da se razmotre oni zapisi iz u kojima se spominje nemuslimansko stanovništvo. Evo dva takva sačinjena u razmaku od četiri godine:

U ljeto 1793. u Sarajevu na Kovačima umru od kuge dvojica-trojica zimija. Oko njihove sahrane nastane problem jer se svijet plašio opake bolesti. Najzad, našu se trojica muslimana i jedan nemusliman koji za novac odnesu tijela umrlih na mešatluk (groblje) i sahrane ih.³⁷

U ljeto 1797. vladala je velika suša. Jedan mladić zimija spusti se u neki bunar da provjeri stanje vode, ali se u bunaru uguši. Jedan musliman bostandžija prihvati se da za 20 para izvuče mladićevo tijelo, spusti se u bunar ali se i on uguši. Najzad su ljudi uspjeli uz pomoć kuka, konopaca i korpi izvući njihova tijela.³⁸

Razlog zbog kojega je Bašeskija zapisao ove događaje iz svakodnevnice postaje jasniji nakon što se pročitaju njegovi komentari. Za

³² Naprimjer, na listovima 59a11 i 136b6.

³³ Naprimjer na listovima 60a5, 69a2, 69b2 i 82a17.

³⁴ A. Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, str. 55.

³⁵ L. 69b2.

³⁶ L. 25a18-19.

³⁷ L. 147a1-3.

³⁸ L. 154a1-4.

prvi slučaj je zapisao kako se u povodu smrti dvojice-trojice nemuslimana od kuge u gradu govorilo da su pojeli nešto od čega su se otrovali i da uzrok njihove smrti nije kuga (*âgû yemişler; yohsa ta'un degildür*). Na to Bašeskija dodaje svoje riječi: *Tako govore oni koji vole ovaj svijet (dünyâ-perest olanlar)*. Time je kazao šta ga je potaknulo da taj slučaj zabilježi: iz straha od vlastite smrti ljudi sami sebe umiruju izmišljajući uzrok tuđe smrti, samo neka to ne bude opaka bolest koja može doći i do njih. Kao pobožan čovjek koji je svoju duhovnost oblikovao pripremajući se za smrt, Bašeskija nije tražio takvu utjehu. Smrtni čas je Božije određenje i za njega je svaka spekulacija s uzrokom smrti udaljavanje od tog vjerovanja. To je poruka njegovoga komentara u ovome zapisu.

U vezi sa smrtima u bunaru Bašeskija kaže:

Čovjek je živ dok udiše zrak. I ovi su umrli zato što su bili na dubokom a uskom mjestu bez zraka. Inače, ne radi se tu ni o kakvim zlim dusima i magijama.

Iz ovoga je zapisa, kao i iz prethodnog, jasno da Bašeskija nije samo konstatirao tuđe smrti nego je razmišljao o njima. Pored toga što je vodio nekrologij, on je neobične smrti poput ovih spomenutih upisivao na onim stranicama medžmue na kojima je bilježio svakodnevicu. Stoga se sa sigurnošću može reći da su njemu ti slučajevi bili zanimljivi, na jednoj strani, da bi zabilježio u kakvim situacijama smrt može zateći čovjeka, na drugoj strani, da bi promišljao reagiranja ljudi na tuđe smrti i zapisao svoj sud različit od mišljenja drugih. I iz toga što nije naveo imena sudionika u prethodna dva zapisa jasno je da mu nisu bili bliski, a to je dobar pokazatelj da on promatra i promišlja život cijele društvene zajednice.

O Bašeskijinom promatranju društva svjedoči i naredni zapis. Početkom 1777. godine dođe u Sarajevo jedan kršćanski redovnik, iscjelitelj. Bio je to mršav, vitak čovjek bez brade i veoma pobožan, Bašeskijinim riječima kazano – *Isevîlerün doruk softsi*. Liječio je bolesne nalažući im strogi post, pri čemu bolesnik u vremenu od jedanaest dana može uzimati samo po gutljaj vode. Bašeskija kaže da je redovnik na taj način liječio ludoga Hadžimusića, ali ga nije izliječio. *Taj je čovjek, stoji dalje u zapisu, na najvišem stupnju pobožnosti u svojoj vjeri, što se lijepo vidjelo iz savjeta koje je ljudima davao. Jer dijelio je savjete i Židovima i kršćanima i muslimanima (Zîrâ Yahûdi ve Nasrânî ve ba'z-ı Müslimâna nasihat verürdi), a sve što je govorio bilo je pametno.*

Bašeskijin komentar o duhovnosti kršćanskog redovnika svakako je u vezi s njegovom vlastitom posvećenošću duhovnosti. Prisustvo redovnika u Sarajevu Bašeskiju je zanimalo i kao okolnost iz života društvene zajednice, jer njegovo javno djelovanje postaje iskustvo te zajednice.

Ono što se odmah uočava u ovome zapisu jest upućenost ljudi jednih na druge, kao što to iskustvo pokazuju i naprijed navedena dva zapisa o neobičnim smrtima. Podatak o tome da je kršćanski redovnik liječio ali da nije izliječio ludog Hadžimusića u ovome zapisu treba razumjeti kao piščevu potvrdu vjerovanja da konačan ishod tog stanja nije u moći ljudi.

Od Bašeskije ne saznajemo ništa o tome koga je sve liječio *hekim* Pavo koji je, prema podatku u nekrologiju, umro 1783., u godini kad je u Sarajevu harala kuga.³⁹ Zapravo se, nakon iskustva s kršćanskim redovnikom, takvo pitanje čini suvišnim. Zapis o Pavi privlači pažnju stoga što u cijeloj medžmui jedino uz njegovo ime stoji izraz *hekim*. To bi moglo značiti da je Pavo bio školovan liječnik. To što je Bašeskija za njega upisao da je bio *Latin hekim* dodatno potiče na takav zaključak kad se zna da su prvi školovani liječnici iz Bosne u 18. stoljeću bili franjevci.⁴⁰ Bilo kako bilo, Bašeskija Pavu zasigurno nije slučajno nazvao *hekimom* jer sve druge koji su se bavili liječenjem naziva *džerrâh* – hirurđ, odnosno vidar. Najzad, poznato je da su se brijači (*berberi*), osim svoga osnovnog posla bavili liječenjem i spravljanjem lijekova,⁴¹ što je sigurno činio i poneki od Bašeskijinih *berbera*.⁴²

BRIGA O DRUŠTVENOJ ZAJEDNICI, BRIGA O POJEDINCU

Udjeljivanje milostinje još je jedna praksa u kojoj su ljudi upućeni jedni na druge. Darežljivi ljudi kroz davanje milostinje pokazuju da nisu nezainteresirani za društvenu zbilju, a Bašeskija baš to očekuje od pripadnika društvene zajednice. Milosrđe ne poznaje drugu razliku među ljudima osim one po imovinskom stanju. To i jeste svrha milosrđa – razvijati svijest o (svima) onima kojima je pomoć potrebna. Za pogled iz tog motrišta na sarajevsku sredinu Bašeskijinog doba dovoljan je ovaj zapis iz nekrologija sačinjen u povodu smrti hadži Laze:

Hadži Lazo je bio bogat i darežljiv čovjek. Imao je novu, lijepu kuću u blizini Imaretske čaršije. Siromasima je mnogo dijelio hranu i milostinju. (Hacı Lazo amma zencil ve cömerd, fukarâya sadaka ve ta'âm îsâr edermiş.)⁴³

³⁹ L. 93a29.

⁴⁰ Bili su to Petar Bustrović i Petar Marešević iz Kreševa koji su svršili nauke u Italiji početkom 18. stoljeća. H. Kreševljaković, *Izabrana djela II*, str. 218.

⁴¹ Isto.

⁴² Naprimjer: *Cerrâh 'an-Çemaluşa (59a9)*. *Berber Haso demekle 'arîf 'an-Çayırcık, cerrâh idi, ve seksen yaşında idi (82a20)*. U nekrologiju ima još pokoji podatak o ljudima koji su znali liječiti oči.

⁴³ L. 135a8.

Budući da je stanovao u blizini Imareta,⁴⁴ hadži Lazo je sigurno svakodnevno na putu od kuće i do kuće susretao puno siromašnog svijeta koji je dolazio u javnu kuhinju. Kad se ta okolnost ima u vidu, može se pretpostaviti da je hadži Lazo bio iznimno darežljiv čovjek, što ga pokazuje veoma brižnim pripadnikom društva.

I za svoga *jarana*, trgovca Salomona, Bašeskija je zapisao da je davao novac sirotom svijetu (*gâribanlara akçe verirdi*).⁴⁵

Kao što osjetljivost imućnih ljudi prema siromašnim sugrađanima odražava brigu pojedinaca za društvenu zajednicu tako se iz narednog zapisa čita kako zajednica pokazuje osjećajnost prema nesreći pojedinaca:

Godine 1770. jedan bogati Židov ode s porodicom na Ilidžu. Te godine ne htjedne uzeti hadži Saliha Kajmakčiju za čuvara. Taj Salih, koji se inače odijevao kao hodža i nosio saruk na glavi, udruži se s nekoliko razbojnika i napadne Židova. U napadu razbojnici rane čuvara, a ženu i sluškinju otmu, pa ih navodno i obeščaste (ve gûyâ tasarruf etmişler). Zbog toga uhite hadži Saliha i odvedu ga u tvrđavu, gdje je odležao dvadeset dana. Svijet je bio zgrožen tim ružnim djelom, pa napadne hadži Saliha, umalo da ga ljudi ne udave njegovom vlastitom odjećom. Jer ti su Židovi bili časni ljudi.⁴⁶

Reagiranje javnosti u povodu ovoga slučaja podsjeća na jedan drugi događaj kada su dvojica stražara zaveli djevojku beskućnicu i obeščastili je. I tada su se građani podigli i zahtijevali od vlasti da se kazne počinioci nedjela. U slučaju sa židovskom porodicom građani kao da su pokazali još viši stepen osjetljivosti jer su krenuli čak sami presuditi počiniocu zločina.

Ta dva zapisa nisu jedini u Bašeskijinoj medžmui koji pokazuju da je javnost reagirala kad su se kršili moralni principi. U takvim zapisima nema Bašeskijinog eksplicitnog komentara. Komentar je naime suvišan jer je na nepravdu reagirala društvena zajednica, a Bašeskija je pripadnik te zajednice. Njegov se vlastiti stav dovoljno dobro čita iz toga što je u zapisu o događaju sa židovskom porodicom dva puta spomenuo Salihovu hodžinsku odjeću i time istakao suprotstavljenost njegove pojave s ponašanjem.

⁴⁴ Imaret je javna kuhinja u kojoj su siromasi, putnici, učenici medresa besplatno dobivali hranu. Imaret koji se spominje u ovome zapisu zadužbina je Gazi Husrev-bega. I neki su službenici u toj zadužbini također dobivali hranu u toj dobrotvornoj kuhinji.

⁴⁵ L. 93a27. U ovome zapisu treba primijetiti da Bašeskija ne koristi izraz "sadaka". To bi moglo značiti da je Salomon davao novac na posudbu. I u tom slučaju Salomonova praksa dosta govori o životu zajednice.

⁴⁶ L. 15a10-14.

ODSUSTVO RAZBORITOSTI "PILAV PRETVORI U KAŠU"

Mula Mustafa Bašeskija je svoj komentar o nekoj situaciji pisao onda kada ga je suprotstavljao ponašanju i stavovima pojedinca ili nekoga dijela društvene zajednice. Stoga se na njegove eksplicitne sudove nailazi tek mjestimično. Kad se to ima u vidu, ne može se ne primijetiti da čak nekoliko piščevih komentara stoji u onim dijelovima teksta u kojima se spominje nemuslimansko stanovništvo. Zajednička je crta tih komentara da Bašeskija izražava moralističku kritiku muslimanima zbog njihovog krivog postupka prema nemuslimanskom stanovništvu.

Takvu je kritiku uputio hafizu Tokatliji, jednom mladom i prgavom čovjeku, kad je nožem povrijedio nekog zimiju. Tim povodom Bašeskija za Tokatliju kratko kaže: *Deli ahmak bu ya! – Šta je drugo nego lud i glup*. Sukobe, svađe, tuče Bašeskija je osuđivao ma ko da je u njima sudjelovao.⁴⁷

Ali zapis o Tokatliji Bašeskija nije završio rečenicom u kojoj za tog čovjeka kaže da je glup, već dodaje kako je Tokatlija i ranije svojim postupcima pokazivao da ne voli raju jer se već nekoliko puta desilo da je ucivilio nekoga. Tako je zapravo jedan konkretan događaj bio povod da Bašeskija zabilježi i prokomentira stav tog čovjeka prema društvenoj zajednici. U nastavku istoga zapisa on svoj komentar upućuje i nekima drugima koji svojim ponašanjem pristaju uz Tokatliju.

U posljednje su se vrijeme desila još dva slučaja ranjavanja raje, piše Bašeskija. Jer u našem gradu ima nerazumnih ljudi koji misle da je dopušteno napadati raju. Svoje postupke opravdavaju riječima da nemuslimanski svijet pljuje kada vidi muslimana. Oni tako kažu, ali ono što ja znam jest da ti muslimani postupaju suprotno propisima Knjige (Kitâb'a muhâlif).⁴⁸

Svoj sud o postupanju muslimana u situacijama koje je ovdje zapisao Bašeskija temelji na Božijoj Objavi. Spominjući Objavu kao Knjigu (*Kitâb*), on aludira na to da su u islamskom učenju kršćani i Židovi *ehl-i kitâb*, to jest sljedbenici objavljenih religija, a oni su zimije u društvenoj zajednici uređenoj po Knjizi muslimana (Kur'anu). Bašeskija bez sumnje podsjeća da status zimija u takvoj zajednici, onako kako je teorijski utemeljen u islamu, treba biti praksa i u stvarnom životu.

⁴⁷ Vidjeti naš rad "Sufije i kadizadelije u otomanskom Sarajevu", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* XXIX-XXX, Sarajevo 2009, str. 163-186. Također o Bašeskijinom svjetonazoru u našem radu "Mula Mustafa Bašeskija : govor o sebi", *Pregled – časopis za društvena pitanja* 5-6, Sarajevo 2007, str. 117-143.

⁴⁸ Knjiga ovdje znači Kur'an.

Da bi do kraja razjasnio svoju primjedbu koju je ovdje iznio, Bašeskija još ne završava taj zapis već nastavlja opisujući jednu drugu situaciju:

Jednom je neki zimija dotjerao sa sela u grad tovar drva i prodao ih. Na to su jedni govorili da su mu drva skupa, a drugi da je malo natovario. Pa ti sada razmisli ko je u toj stvari u krivu, ko je tu obijestan. Kul'il-hakka ve lev kâne murren.

Prigovori koje su građani izrekli na račun seljaka na prvi se pogled čine običnima za kupoprodajne odnose. Ali, kao čovjek koji brine o stanju svoga duha uobličćenog vjerom u Boga, Bašeskija u takvom ogovaranju vidi bahatost, a to je ružna osobina. Stoga svoj posve jasan komentar zaključuje izrekom na arapskom jeziku: *Reci istinu i kad nije u tvoju korist.*

Zapisavši ovu situaciju odmah uz incident koji je prouzrokovao Tokatlja, Bašeskija je pokazao da u društvenoj zajednici, kako je propisuje njegova vjera i kakvom je on prihvata, nema mjesta ponižavanju zimija. Poznato je da su za neki oblik napada na nemuslimane “u predmodernu dobu najčešća opravdanja bile tvrdnje kako nemuslimani prekoračuju svoje ovlasti, kako se ponašaju arogantno i uzdižu.”⁴⁹ Jedna takva tvrdnja stoji i u ovome zapisu, ali Bašeskija je nijednom riječju nije prokomentirao. On to i ne može jer riječ je o tuđim izjavama a ne o njegovom vlastitom iskustvu. Njega kao pobožnog muslimana zabrinjava kršenje propisa koji stoje u Knjizi. Ponašanje Tokatlje i njemu sličnih ljudi posljedica je drukčijeg tumačenja pravila i učenja. Stoga Bašeskija kaže *ono što ja znam...* Razlaz u mišljenju vodi nastajanju različitih grupacija, a Bašeskija je na nekoliko mjesta u međumui pokazao popriličnu žestinu prema kadizadelijama, tj. muslimanskim vjerskim čistuncima. U tim zapisima on ne ulazi u raspravu o tumačenju na kojem ustrajavaju kadizadelije nego komentira njihove postupke zbog pometnje koju izazovu u društvenoj zajednici,⁵⁰ a koja pogađa i muslimansko i nemuslimansko življe. Ono što impliciraju navedeni Bašeskijini zapisi o napadu na nemuslimansko stanovništvo⁵¹ jest poruka da se odnosi unutar društvene zajednice narušavaju onda kada se kod pojedinaca ili u jednom dijelu zajednice poremeti poimanje o samima sebi.

U gore navedenom zapisu Bašeskija kaže *u našem gradu ima nerazumnih ljudi...* I u narednom zapisu on prigovara odsustvo razboritosti:

⁴⁹ B. Braude i B. Lewis, (ed.), *Kršćani i Jevreji u Osmanskoj carevini*, str. 16

⁵⁰ Vidjeti: K. Filan, “Sufije i kadizadelije u otomanskom Sarajevu”, str. 163-186.

⁵¹ A isto to impliciraju i Bašeskijini zapisi o sukobu među muslimanskim stanovništvom.

Sarajevski pekarski esnaf priredio je izlet kušanme. Na čelu povorke od pedesetak ljudi krenuli su pekarski majstori nemuslimani jašući na konjima. Ali nekima se nerazboritim ljudima (ahmaklar) nije svidjelo što su nemuslimani na čelu i što jašu, pa su to prigovorili čelniku pekarskog ceha Smail-agi Škoni.⁵²

Zabilježivši tako samu situaciju, Bašeskija u istom zapisu iznosi stav svoje kritičke savjesti: *Neki ljudi sebe smatraju pametnima, a zapravo su posve nerazumni. Takvi uvijek od pilava naprave kašu.*

DRŽAVA PREMA PODANICIMA – PODANICI PREMA DRŽAVI

Nakon te kritike, koja je posve jasno upućena onim muslimanima u pekarskom esnafu koji su prigovarali, Bašeskija dodaje i ovu rečenicu:

Eto, tako su jednom u prijestolnici za nešto dali dozvolu. (Pây-ı taht oldığı yerde ba‘z-ı vakit ba‘z-ı şeylere rûhsât veregeldiler).

Sigurno je da spominjanjem prijestolnice i dozvole za nešto (*ruh-sat*) Bašeskija aludira na zabranu nemuslimanskom stanovništvu da jašu u određenim situacijama. Ta je odredba u Osmanskoj državi objavljena 1630. godine. Svrha te odredbe, kao i drugih koje su imale diskriminirajući karakter, zasigurno je bila pokazati zimijama da su u pravnom smislu u podređenom položaju u odnosu na muslimane.⁵³ Provođenje takvih odredbi ovisilo je o izvršnoj vlasti, no “većina je tih ograničenja bila društvenog i simboličkog karaktera, a ne stvarna i praktična.”⁵⁴ U literaturi je već istaknuto kako se stječe dojam da su ta ograničenja više zanemarivana nego što su provođena,⁵⁵ a ovaj Bašeskijin zapis je dobro uporište za taj dojam: da se odredba o ograničenju jahanja prema zimijama primjenjivala, te 1776. godine ne bi ni moglo doći do opisane situacije u sarajevskom pekarskom esnafu. Mula Mustafa pak, spominjanjem prijestolnice pokazuje kako je i samo postojanje neke odredbe, bez obzira na njeno provođenje u praksi, dovoljno da se za njom posegne kada neko procijeni da mu odgovara njena primjena. Takva situacija remeti odnose u društvenoj zajednici, kao što je bilo i taj put u Sarajevu. Zimije su bili povrijeđeni (*ve kâ’urlarun hâtırı kaldı*), što su i izrekli prigovorom: *Zašto nam to*

⁵² L. 28a17 i dalje.

⁵³ Leslie Peirce, “Maddi Dünya: İdeolojiler ve Sıradan Şeyler”, *Erken Modern Osmanlılar (İmparatorluğun Yeniden Yazımı)* (ed. V. H. Aksan – D. Goffman), (čev. O. G. Ayas), Timaş Yayınları, İstanbul 2007, str. 290.

⁵⁴ B. Braude i B. Lewis (ed.), *Kršćani i Jevreji u Osmanskoj carevini*, str. 15.

⁵⁵ Isto.

prije niste kazali, već ste nas osramotili. Zar je to razborito? Bašeskija je u ovome zapisu svakako osudio odsustvo razboritosti jer se u konkretnoj situaciji razboritošću mogla prevladati jedna odredba koja je svakako imala simboličan karakter.

Da su se odredbe o ograničenjima donosile i ukidale prema prilikama, svjedoči i ovaj zapis u Bašeskijinoj medžmui iz 1769. godine:

Telal je u čaršiji oglasio da Židovi i kršćani ne smiju nositi obuću u žutoj boji nego u crvenoj, ali je iste godine ta naredba dokinuta.⁵⁶

Time što se nije suspregnuo da u svome komentaru o slučaju među pekarima spomene i prijestolnicu, Bašeskija je pokazao da je odnose u društvenoj sredini promatrao u širem kontekstu. Kao što je upisivanjem sultanove smrti nekrologijem obuhvatio široku društvenu zajednicu, tako je i vlastitim riječima u ovome zapisu pokazao da sveobuhvatno promišlja pojave oko sebe ne povodeći se ni za kakvim obrascima osim onih koji proizlaze iz temelja islamskog vjerovanja. Uostalom, njegov odnos prema svijetu ogleda se i u načinu na koji je oblikovao datiranje kojim je završio zapis o nesporazumu među pekarima. Uz puni datum izražen prema hidžretskom kalendaru – 12. dan mjeseca redžepa 1190. godine (a to je 28. august 1776.) i naznaku da je Sunce bilo u zviježđu Djevice – stoji da je to bio dan hrišćanskog praznika Gospojine (*Târîh budur: fî-mâh-ı receb yevm 12, sene 1190, güneş Sünbûle burcun beşinci derecesinde idi, fî-yevm-i Gospoyina*).

Prigovor koji su, sudeći prema Bašeskijinom zapisu, izrekli pekari nemuslimani *zašto nam to prije niste kazali ...* upućen je muslimanskim pripadnicima njihovog esnafa i on se ne odnosi na samu odredbu o zabrani jahanja već na postupak tih muslimana. Da je nemuslimanski svijet znao reagirati na neku, za njih ograničavajuću odredbu, svjedoči ovaj zapis iz 1778. godine:

Mula⁵⁷ je odredio da Židovi ne smiju nositi žutu obuću, cipele i papuče, te duboku obuću u crvenoj boji. Na to su oni čakšire odjenuli naizvrat, na postavu.⁵⁸

Iz ovoga se zapisa izvodi zaključak da Židovi nisu reagirali neakvom pobunom već mirnim protestom. Takav oblik izražavanja nezadovoljstva slaže se s konstatacijom M. Rozen koja ističe kako Židovi

⁵⁶ L. 12b6.

⁵⁷ Pored naprijed spomenutoga značenja, mula je još i počasni naziv za kadije visokoga ranga. Sarajevske kadije dobili su taj naziv sredinom 16. stoljeća i zadržali su ga do kraja turske vladavine. Ovdje mula znači kadija.

⁵⁸ L. 33a1-2.

u Osmanskoj državi nikada nisu glasno iznosili nezadovoljstvo zbog, naprimjer, korupcije ili nekompetentnosti predstavnika vlasti.⁵⁹ Autorica to tumači stavom Židova da su pokornost državi i poštivanje zakona za njih bili uvjet preživljavanja.⁶⁰

LICEMJERJE JE PRLJAV POSAO

U narednom zapisu Bašeskija lijepo ističe suzdržljivost jednoga Židova:

Umro je jedan Židov oniska rasta, nosio je turban na glavi ali nije bio veliki učenjak već učitelj u osnovnoj školi (mehtef hocası imiş). Bio je miran čovjek, nikada nije učinio ništa neprilično. Pravi Židov. Imao je običaj reći ‘danas si na ovome, sutra na onome svijetu’. Ponekad su mu djeca znala zbaciti turban s glave, a on na to ne bi ni progovarao, ostajao je nijem kao stijena.⁶¹

Ovdje se Bašeskija ne bavi dječijim nestašlukom, kao što to ne čini ni u naredna dva zapisa:

Luda kći jednog starca silazila bi u čaršiju. Djeca bi je zadirkivala, a ona bi ih tjerala topuzom koji je visio o lancu.⁶²

Umro je zimija Marko. Bio je lud. Djeca su se šalila s njim pretvarajući se da nasrću na njega, a on bi ih razgonio.⁶³

Međutim, ima jedan zapis u kojem je Bašeskija pokazao da nimalo nije ravnodušan na dječije nestašluke. U tom zapisu stoji:

Pao je veliki snijeg. Djeca su u čaršiji gađala grudvama jedni druge i Židove i kršćane. Toliku neodgojenost do sada nisam vidio. A Bog zna da je takvo ponašanje predznak kuge jer Božija mudrost je to što onda raja proklinje.⁶⁴

Bašeskiju brine to što djeca napadaju određene pripadnike društvene zajednice. Stoga ponašanje djece za njega više nije samo nestašluk nego posljedica neodgojenosti (*edebesuzluk*). Time je kritiku uputio onima koji odgajaju djecu i koji bi trebali brinuti o njihovom ponašanju, više nego što ju je uputio samoj djeci. Za Bašeskiju nema dileme da je taj oblik dječije neodgojenosti posljedica udaljavanja odraslih od izvora islamskog vjerovanja, a pobožan musliman vjeruje da udaljavanje od

⁵⁹ M. Rozen, “The Ottoman Jews”, str. 256-259.

⁶⁰ Ni u jednom Bašeskijinom zapisu o tučama i svađama ne spominju se Židovi.

⁶¹ L. 84a3.

⁶² L. 34b15.

⁶³ L. 141b19.

⁶⁴ L. 37b6-7.

moralnih propisa vodi nesreći. *Bog zna*, kaže Bašeskija, *da je takvo ponašanje predznak kuge*. Njegova zabrinutost odnosi se na cijelu zajednicu a ne samo na sredinu u kojoj se odvija zapisani događaj. Tako Bašeskija još jednom prelazi granice lokalnoga i svojim komentarom obuhvaća šire društvo.

Evo još jednoga zapisa sa sličnim Bašeskijinim komentarom:

Zimija Risto Karić, hrišćanin, na silu oženi kćerku zimije Kalpaklija iz mahale Latinluk te među njima zavlada neprijateljstvo koje potraje godinu-dvije. Najzad, taj Karić jedne ramazanske noći nagovori nekoliko nevaljalih muslimana da pristanu uz njega te potvore Kalpaklijinog sina i unuka da su ih izazivali i tom prilikom jednog od njih ubiju. Narednoga dana, kad je tom ubijenom bila sahrana, neki nezalice, hudi sijedi ljudi koji nemaju nimalo razbora i ne znaju šta je časni šerijat, iz neznanja i nevjerovanja ustanu kazniti nemuslimana koji je izazivao muslimane i ubiju ga, postupivši po svojoj volji i proglašivši dozvoljenim (halal) ono što je sasvim jasno zabranjeno (haram). A bilo je i drugih nepravdi prema nemuslimanima. Bog zna najbolje, ali takva nepravda prema nemuslimanima razlog je što je Uzvišeni Stvoritelj dao da Rusi zaratuju s muslimanima i što ih je učinio pobjednicima.⁶⁵

Da se ubije čovjek mora se bistro i oštro prosuđivati. Stoga su oni koji su odgovorni za ubistvo u ovome zapisu “nezalice”, oni “nemaju nimalo razbora”, “ne znaju šta je časni šerijat”, usto “ne znaju šta je vjerovanje pa proglašavaju dozvoljenim ono što je sasvim jasno zabranjeno”. Bašeskija je zabilježio još neke slučajeve smrtnih presuda za koje je smatrao da su nepravedno donesene.⁶⁶ To što u povodu takvih slučajeva izražava brigu ne samo za sredinu u kojoj se nepravda desila nego za cijelo društvo, pokazuje ga kao čovjeka koji je svjestan da svijet nije samo ono što je dostupno njegovom pogledu. Zapisujući i komentirajući događaje iz svoje okoline Bašeskija zapravo pokazuje da je u lokalnim zbivanjima sadržano stanje široke društvene zajednice, odnosno cijeloga osmanskog društva.

Bašeskijini komentari o moralu i duhovnim vrijednostima izrečeni u povodu neke situacije koja se desila u sarajevskoj sredini mogu se primijeniti u svim sličnim situacijama ma gdje se odvijale, i ma ko bili sudionici. To njegovim zapisima daje sveltremeni karakter. U tom smislu vrijedno je razmotriti dva naredna.

⁶⁵ L. 16a10-21.

⁶⁶ Jedan takav slučaj je vješanje dvojica mladića muslimana: “Dvojica mladića, od kojih je čak jedan bio bolestan od padavice, besposleni su hodali i putem pušili, a bio je mjesec ramazan. Uhapse ih i osude na smrt vješanjem. Čudan je to slučaj. Ljudi vide tuđe grijeha, a ne vide svoje.” (L. 146b10).

Jedan slučaj u ćurčijskom esnafu Bašeskiji je bio povod da pokaže kakve posljedice na međuljudske odnose ima licemjerje. Cijeli je zapis intoniran tako da se iz njega čita Mula Mustafina kritička svijest:

Jedan je pripadnik ćurčijskog esnafa majstorima izrekao neke teške i ružne riječi. Zbog toga majstori podnesu tužbu muteselimu sa zahtjevom da se spomenuti ćurčija kazni batinama. Na taj njihov postupak ćurčija primi islam i uključi se u desetu taifu. Pripadnicima tog odreda bude drago što je taj, inače ugledni mladić izabrao baš njihov odred. Lijepo ga prime i dodijele mu nešto imetka. Čak tog novog muslimana postave za ćurčibašu, a smijene ranijega Sulejmana koji je bio musliman od kada zna za sebe. Potom su još novoga muslimana prozvali mula Osmanom jer, navodno, svakoga lijepo odjevenoga treba zvati mulom. Tako su mu stalno govorili: mula Osmane ovo, mula Osmane ono. Ali, to je bilo glupo s njihove strane. Licemjerje je prljav posap. (Riyâ işi bok işi). Mula Osman skupa sa ženom pobjegne u Austriju i ondje se vrati u staru vjeru.⁶⁷

U zapisu o ćurčijama Bašeskija je ocijenio naglom odluku da se mladić, koji je tek primio islam i našao se u novim okolnostima, imenuje za čelnika ceha, tim više što dotadašnji čelnik nije dao povoda da bude smijenjen.⁶⁸ Dodjela te časti, kao i pretjerano isticanje titule mule pri svakom obraćanju tom novom muslimanu poprimilo je razmjere podilaženja. Mladiću je to očito postalo teret kojega se oslobodio bijegom.

Ovaj bi se zapis mogao analizirati iz više motrišta. Za ovu je priliku dovoljno istaknuti kako se iz njega čita Bašeskijina poruka da licemjerje proizvodi loše posljedice i na lične osjećaje i na društvene odnose.

Kao što se može vidjeti, Bašeskija nije komentirao to što je mladić kršćanin primio islam, to nije njegova preokupacija. Čovjek je slobodan u vlastitom opredjeljenju i treba biti slobodan od tuđe (ljudske) procjene svoga opredjeljenja. Stoga Bašeskijinog komentara nema ni u sličnim zapisima u njegovoj medžmui, naprimjer:

U ćurčijskom esnafu jedan je ugledan mladić nemusliman postao musliman i uzeo ime Osman. I jedan je mlad Židov primio islam, sada mu je ime Salih. Ovih je dana dosta nemuslimana primilo islam.⁶⁹

[Umro je] Mustafa-baša, barutčija sijede brade, siromah, bio je obraćenik. [Umro je] Ibrahim-baša, prodavao je med i vosak, nos mu je otekao i postao crven. Bio je bogat čovjek. I on je bio obraćenik.⁷⁰

⁶⁷ L. 52b15-21.

⁶⁸ Poslije će Sulejman opet biti imenovan na isti položaj.

⁶⁹ L. 44a22-23.

⁷⁰ L. 132b7.

[Umro je] ludi Ibrahim, sin Nikole, poturčenik. Bio je prosjak. Svako ga je poznavao jer je bio budalast. Imao je rijetku, kratku bradu, čosav je bio.⁷¹

Povod za svoj komentar o moralu Bašeskija je našao u ovoj situaciji:

U časnom mjesecu ramazanu u Sarajevu je umro jedan bogati zimija. Bio je to veoma krupan čovjek, i to cijelim tijelom, od glave do pete. Za njegovu se obuću čak izradio poseban kalup. Nekoliko je ljudi moralo nositi njegov lijes na groblje. Nakon sahrane iste večeri lopovi otkopaju grob i ukradu nešto predmeta, sve skupa u vrijednosti od tridesetak groša. Navodno su našli pod tijelom mrtvaca jedan ćilimak od 5-6 groša i na prsima nekakvo platno. A lopovi su se bili ponadali da će u tom grobu naći mnogo vrijednih stvari. Ispalo je da su se samo namučili. Da bi se pokojnik ponovo mogao zakopati mula je izdao pismenu saglasnost i za to je naplatio 30-40 groša. Na ovome svijetu ima puno lopova koji pljačkaju mrtvace (Dünyâda nebbâş çok).⁷²

Krađa grobova nije pojava lokalnog karaktera. Taj sarajevski slučaj ne bi bio neobičan (dakako, izuzimajući okolnost da je čovjek koji je umro bio neobično krupan) da Bašeskijin zapis ne kulminira na samome kraju komentarom kojemu je konačan oblik odredio postupak mule. Uzevši, kako nas Bašeskija informira, neprimjereno mnogo novca za posao koji se, ovako ili onako, morao obaviti, mula je u Bašeskijinom vrednovanju ponašanja ljudi postao *nebbâş* – jedan od onih koji krade od mrtvoga čovjeka. Za Bašeskiju je kradljivac svako ko uzima ono što (ili onoliko koliko) mu po moralnim principima ne pripada.

ZA KRAJ

Kad se govori o nemuslimanskom stanovništvu u Osmanskoj državi, u literaturi se nailazi na rečenicu kako su “predstavljali značajnu manjinu u osmanskome društvu, ali je teško utvrditi koliki je bio njihov broj.” Tako počinje i tekst o kršćanima Brucea Mastersa u *The Cambridge History of Turkey* 3.⁷³ U medžmui Mula Mustafe Bašeskije u jednom zapisu ima ovakva rečenica, sačinjena na samom početku 1202. po hidžri, a to je 1778. godina:

U našem gradu, i uopće u sarajevskoj nahiji, ne dođe ni na svakoga petnaestog muslimana po jedan od raje. (Hattâ re‘âyâdan şehrümüzde ve Sarây nâhiyesinde ehl-i islâma göre on beşinci tam yokdur.)⁷⁴

⁷¹ L. 92a13.

⁷² L. 146a11-16.

⁷³ Bruce Masters, “Christians in a changing world”, *The Cambridge History of Turkey* 3, str. 272.

⁷⁴ L. 55b4.

Ovaj podatak obuhvaća kršćane ali ne i Židove. Potom, treba imati na umu da se odnosi samo na sarajevsku nahiju. Premda ni iz daleka nije precizan, ako se navedeni broj čita u kontekstu narednog zapisa sačinjenog u istoj godini, postaje jasniji:

U našem gradu ima oko 4.000 kuća. Može ih biti manje a nikako više. Jer, ima 100 mahala, u svakoj mahali po 40 kuća. Mali je broj mahala koje imaju veći broj kuća od ovoga, a više je mahala koje imaju manje od 40 kuća.⁷⁵

Zasigurno je teško donijeti konačne zaključke o životu i položaju nemuslimanskog stanovništva na tako velikom prostoru kao što je bilo Osmansko carstvo i u tako dugom vremenskom razdoblju. Zapisi koje je Mula Mustafa Bašeskija sačinio u svojoj međžmui dobro su svjedočanstvo o toj temi u jednom dobu i na jednom prostoru Osmanske države. Što se tiče doba, ono je precizno određeno piščevim životom i, još preciznije, datumima koje je redovno navodio. Što se tiče prostora, to je Sarajevo, grad u kojem je pisac živio. U radu smo pokazali da ono što je zapisao, Bašeskija zasigurno nije smatrao lokalnim okolnostima nego takvima koje su posljedica stanja u širokoj društvenoj zajednici.

To što je istim zapisivačkim postupkom u nekrologij upisao smrt ljudi koje je poznavao (bližu i dalju rodbinu, prijatelje, komšije) ali isto tako i smrt osmanskog sultana i nekoliko paša, te smrti nemuslimanskog stanovništva, pa čak i smrt nekoliko ljudi koje uopće nije poznavao (“jedan starac baždar⁷⁶ kojega nisam lično poznavao”), pokazuje da je u svojim zapisima obuhvatio strukturu društvene zajednice. Ono što je Bašeskija zabilježio – postupke ljudi, poslove kojima su se bavili, način na koji su se odijevali ili govorili – slika je društvene zajednice tog vremena. Odrednice *zimmî* ili *kefere* ili *Yahûdî* uz ime umrloga u ovome su nekrologiju konstatacija o čovjekovu opredjeljenju.

Mjestimično je Bašeskija zapisao svoj komentar o nekoj situaciji ili o nečijem postupku. Njegovi su komentari kratki, no dovoljno su jasni da se iz njih čita piščeva briga i o čovjeku pojedincu i o cijeloj zajednici. Ti su komentari svakako važni ključevi za otvaranje svijeta u kojem su zapisani. Najzad, sigurno je da Bašeskija nije bio usamljena pojava u tom svijetu. Stoga promatrajući onodobno društvo i odnose u njemu treba imati na umu i one koji su život poimali poput Bašeskije samo što o tome nisu ostavili za sobom trag kakav Bašeskija jeste.

⁷⁵ L. 56a2.

⁷⁶ Baždar je carinik, tj. službenik koji naplaćuje baždarinu (tur. bac-dar).

DRUŠTVENA ZAJEDNICA U SARAJEVU 18. STOLJEĆA
(O nemuslimanskom stanovništvu
u medžmui Mula Mustafe Bašeskije)

Sažetak

Polazište za ovaj rad predstavljaju zapisi u kojima se spominje nemuslimansko stanovništvo u Sarajevu u *medžmui* (bilježnici) koju je od 1757. do 1804. ispisivao Mula Mustafa Bašeskija. Analizom tih zapisa, prikupljenih s različitih stranica Bašeskijine bilježnice pokazuje se kako pisac razumijeva status nemuslimanskog stanovništva u društvenoj zajednici uređenoj po islamskom zakonu. Na konkretnim primjerima iz teksta pokazuje se kako Mula Mustafa Bašeskija očekuje od ljudi da brinu o društvenoj zajednici kojoj pripadaju i isto tako, od društvene zajednice da brine o svojim pripadnicima. U radu se pokazuje kako se piščev lični odnos prema nemuslimanskim sugrađanima jasno čita iz zapisa u nekrologiju – onome dijelu njegove bilježnice u kojem je upisivao smrti poznanika i prijatelja s ciljem da provjerava svoju bogobojaznost. Svrha ovoga rada je riječima i postupcima jednoga savremenika pokazati život u sarajevskoj društvenoj zajednici u 18. stoljeću.

U rad su uvršteni i oni zapisi u kojima je Mula Mustafa želio ukazati na određene moralne vrijednosti a u kojima se različitim povodima spominje nemuslimansko stanovništvo.

SOCIAL COMMUNITY IN SARAJEVO IN 18TH CENTURY
(About the non-Muslim population
in medjmua of Mula Mustafa Bašeski)

Summary

The starting point for this paper are the notes where the non-Muslim population was mentioned in a medjmua (notebook) which was written from 1757 to 1804 by Mula Mustafa Bašeski. By the analysis of these notes, collected from different pages of Bašeski's notebook, the writer's understanding of the status of non-Muslims in a social community organized by Islamic law is being understood. Through the concrete examples from the text it is shown how Mula Mustafa Bašeski expects people to take care of the community they belong to, and, likewise, from the social community to take care of its members. The paper shows how the author's personal attitude to non-Muslim citizens could

be clearly read from the notes in necrologue – the part of the notebook where he recorded the deaths of his acquaintances and friends in order to test his piety. The purpose of this paper is to show through the words and actions of a contemporary the life in the Sarajevo social community in 18th century.

The paper includes notes where Mula Mustafa wanted to point out certain moral values, and in which the non-Muslim population was mentioned on various occasions.

Key words: cultural history, Ottoman state, 18th century, social community, non-Muslim population.